

به نام خدا

اجمالی از کتاب

الگوی روابط انسانی در مدیریت بومی

با نگاهی بر مفاهیم و شیوه های رفتاری حاکمان ایران

مقدمه

شواهد تاریخی نشان می دهد تولید علم در این سرزمین پهناور و با فرهنگ، به صدها سال قبل و بخصوص دوران بعد از اسلام برمی گردد و بسیاری از اسناد مؤید آنست که کشورمان در فرایند دانش زائی جهان، سهم به سزا داشته و جزء معدود ممالک پیشتاز بوده است، به طوری که صاحب نظران معتقدند، مبانی و اصول علمی فراوانی در جهان وجود دارد که مولد آن ایرانیانی همچون ابن سینا، رازی، خوارزمی، بیرونی و غیره بوده اند - اگرچه، گاهی دیده می شود این مبانی با کمال تأسف به نام اشخاصی از دیگر کشورها ثبت شده است - که البته این، وظیفه دانشمندان و پاسداران حریم فرهنگ کشور را سنگین تر می کند، چرا که باید ضمن حفظ دستاوردهای قبلی و حراست از حقوق معنوی ملی، با نوزایی علمی دوباره به سطح پیشتازی دست یابند.

این کتاب درصدد برداشتن گامی هر چند کوچک در جهت حفظ و حراست از ذخائر فرهنگی کشور اسلامی مان برآمده و با استفاده از منابع معتبر علمی، تاریخی و روائی، تلاش خود را برای ارائه الگویی از روابط انسانی در مدیریت اسلامی ایرانی معطوف داشته است.

در فصل نخست، دیدگاه های مختلف درباره انسان، مفاهیم سازمان، مدیریت و ارتباطات انسانی مطرح شده است. در فصل دوم، به جمع آوری اطلاعات تاریخی و ارائه نمونه هایی از روابط انسانی در رفتار حاکمان ایران قبل و بعد از اسلام پرداخته شده است.

همچنین در فصل سوم اختصاصاً به جمع‌آوری اطلاعات و ارائه نمونه‌هایی از سیره عملی پیامبر اکرم (ص) و ائمه هدی (ع) در خصوص توجه به انسان و نیروی انسانی پرداخته شده است.

در فصل چهارم، اطلاعات مستندی از روابط انسانی در دوران پس از انقلاب اسلامی و سیره مدیریتی حضرت امام خمینی (ره)، مقام معظم رهبری و شهدای بزرگواری همچون رئیس‌جمهور شهید، رجائی و رئیس قوه قضائیه شهید، دکتر بهشتی ارائه گردیده است.

در فصل پایانی با پرورش داده‌ها و استفاده از شیوه‌شناسی استقرائی کشف نظریه، به ایجاد ارتباط بین اطلاعات و داده‌های فصول قبل پرداخته شده و الگوی «روابط انسانی در مدیریت اسلامی - ایرانی» ارائه شده است.

بیان مسئله و ضرورت

یکی از بنیان‌های اساسی زندگی اجتماعی برقراری ارتباط مؤثر با دیگران می‌باشد و این حاصل نمی‌شود مگر با به رسمیت شناختن هر فرد انسانی به عنوان موجودی مختار و مستقل؛ در این صورت است که بحث تعامل و ارتباط مؤثر پا به عرصه وجود گذاشته و مطرح می‌گردد. قاعدتاً هر اجتماع انسانی نیازمند به فردی راهنما و آشنا به پیچ‌وخم‌های راه، جهت طی مسیر و دستیابی به اهداف خود می‌باشد که می‌توان از آن فرد به عنوان مدیر یا رهبر آن اجتماع نیز یاد نمود؛ نقطه حائز اهمیت این است که میزان مقبولیت یک مدیر یا رهبر با توجه به میزان رعایت و یا عدم رعایت هنجارهای ارتباطی متفاوت خواهد بود؛ به گونه‌ای که هر چه پابندی وی به این هنجارها بیشتر باشد، در بین اعضای اجتماع از پذیرش بالاتری برخوردار خواهد بود، از جمله‌ی این هنجارهای ارتباطی که از مجموع مطالب فصل اول حاصل آمد، می‌توان به توجه به ماهیت نیازهای ارتباطی افراد، توجه به رشد یافتگی افراد، توجه به سطوح مختلف نیازهای افراد، امانت‌داری، مسئولیت‌پذیری، نظارت بر امور، معتمد بودن، مشارکت دادن افراد در فرآیند تصمیم‌گیری، استفاده از روش‌های انگیزشی مناسب و غیره اشاره نمود.

با توجه به اهمیت برقراری ارتباط مؤثر و نقش آن در موفقیت عملکرد گروهی و با در نظر داشتن جایگاه ارتباطات در تعالیم بشری و اسلامی و اهمیت آن در امر مدیریت و رهبری، در این تحقیق به بررسی و برجسته نمودن کلیدهای اصلی در بحث ارتباطات انسانی مؤثر و با رویکردی ایرانی و اسلامی پرداخته شده است.

بررسی شیوه‌های رفتاری روابط انسانی در حاکمان ایران :

شواهد تاریخی حاکی از آنست که عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی، صلح‌خواهی و توجه به هم‌نوع و بخصوص رعایت حال افراد ضعیف‌تر، از خصوصیات فرهنگی ایرانیان بوده که در دو پدیده مهم بروز یافته است،

اول اینکه برخی عناصر این فرهنگ، حتی در رفتار برخی پادشاهان ایرانی چه دوره باستان و چه دوره نوین (به عنوان شهروندان ایرانی) نیز بروز و ظهور داشته، به‌طوری که گاه از پس پرده ضخیم اعمال ظالمانه و قدرت‌طلبانه آن‌ها نیز قابل مشاهده بوده است و دوم اینکه این ویژگی‌های اصیل در فرهنگ ایرانی، زمینه‌ساز پذیرش دین رحمت و صلح یعنی دین اسلام، توسط قاطبه مردم این سرزمین کهن گردید که مسیر سرنوشت آن‌ها را به‌طور کلی عوض کرد. در این تحقیق گذری بر تاریخ ایران پیش از اسلام و دو سلسله‌ی هخامنشیان و ساسانیان و مروری بر ایران بعد از اسلام و عملکرد دو نمونه از سلسله‌های حاکمان این دوره (صفویان و زندیان) شده است.

نمونه‌هایی از شیوه‌های رفتاری در بزرگان اسلام :

زندگی اجتماعی مستلزم یکسری از قوانین و هنجارهایی در زمینه‌های مختلف اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و غیره می‌باشد. اهمیت هنجارهای اخلاقی برای برخورداری از جوی آرام در جامعه که بر پایه‌ی رعایت حقوق متقابل افراد استوار باشد بر کسی پوشیده نیست به‌گونه‌ای که در هر آیین و مسلکی شاهد توصیه‌هایی در این زمینه می‌باشیم. در دین اسلام نیز به‌عنوان دینی همه‌جانبه و جهانی به کرات شاهد توصیه‌های اخلاقی در زمینه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی بوده‌ایم، به‌طوری که می‌توان گفت قوانین این دین، جهان‌شمول‌ترین و کامل‌ترین قوانین بشر تا به امروز بوده است که توصیه بر آن و توجه به ابعاد مختلف آن با ظرافت و دقتی وصف‌ناپذیر به کرات در قرآن کریم و در کلام و سیره‌ی عملی پیامبر مکرم اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) جاری گشته است؛ ازجمله‌ی این قوانین که در ارتباط مستقیم با بهبود روابط انسانی در حوزه‌ی مدیریت و رهبری بوده است و در این تحقیق بدان‌ها اشاره گشت، می‌توان به: توجه به اصل وحدت فکری و روحی در هدف و عقیده در کار؛ تواضع، بردباری، مهربانی، نرم‌خویی، سعه‌صدر، گذشت و تغافل، صبوری، انتقادپذیری، پاسخگویی، پرهیز از کبر و عجب، رعایت اعتدال، احترام و همدلی، به رسمیت شناختن آرا و عقاید دیگران، تشریک‌مسابی و هم‌افزایی، اعتماد، امانت‌داری،

وفای به عهد و پرهیز از خلف وعده، نظارت، صداقت، اخوت اسلامی و پرهیز از خدعه و فریب، برقراری عدالت، شایسته‌سالاری، توجه به توانایی افراد، پشتیبانی‌های مادی و معنوی، تشویق و تنبیه بجا و اصولی و غیره اشاره نمود.

نمونه‌هایی از شیوه‌های رفتاری حاکمان پس از انقلاب اسلامی :

شکل‌گیری یک انقلاب، متکی بر عوامل و شرایط متعددی است که هر کدام در جای خود جای نقد و بررسی دارد اما در این بین نقش رهبران انقلابی در ساماندهی و هدایت جریان‌ات اجتماعی بر کسی پوشیده نیست، چرا که در طول تاریخ شاهد حرکت‌های انقلابی‌ای بوده‌ایم که بر اثر عدم رهبری مناسب، از دست‌یابی به کمال مطلوب خود بازماندند. آنچه در انقلاب اسلامی ایران رخ داد حرکتی خودجوش بود که با رهبری مدبرانه‌ی امام خمینی (ره) به ثمر نشست و با ژرف‌اندیشی‌ها و مصلحت‌بینی‌های آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی) تا به امروز تداوم یافته است. همچنین نقش شخصیت‌های انقلابی‌ای که در جهت حفظ و تحکیم پایه‌های این انقلاب بزرگ گام برداشتند غیرقابل‌انکار و تحسین‌برانگیز است، اما آنچه موجب زنده ماندن این روحیه‌ی انقلابی تا به امروز بوده، در نظر گرفتن نکات ظریفی است که در هدایت این جریان به آن توجه شده است. نکاتی همچون خود را خادم مردم دیدن، توجه به مسیر فکری و روحی و نیازهای آحاد جامعه، توجه به ظرایف مذهبی و علایق دینی مردم، آینده‌نگری، هم سو بودن با ارزش‌های مردم، ایجاد فضای اتحاد و اعتماد و همدلی دوطرفه میان رهبر و لایه‌های مختلف جامعه و باقی ماندن بر سر تعهد و آرمان‌هایی که با مردم بسته شده، موقعیت‌شناسی و سیاست‌گذاری‌های دقیق و غیره، و این راز استواری و تحکیم هرچه بیشتر این پیوند دیرینه و انسان‌ساز بوده است. در این پژوهش مروری مستند بر سیره مدیریتی حضرت امام خمینی (ره)، مقام معظم رهبری و شهیدان بزرگوار هم‌چون رئیس‌جمهور شهید، رجائی و رئیس قوه قضائیه شهید، دکتر بهشتی شده است.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش در صدد پاسخ به این سؤال اصلی بود که:

آیا مطالعه روی موضوع روابط انسانی در مدیریت اسلامی ایرانی، می‌تواند به ارائه یک الگو منجر شود؟

برای این کار، با الهام از روش تحقیق کیفی و نظریه داده بنیاد، استفاده شده است چرا که یک روش پژوهش استقرایی و اکتشافی است که به پژوهشگران در حوزه های گوناگون امکان می دهد تا به جای اتکا به تئوری های موجود و از پیش تعریف شده ، خود به تدوین تئوری اقدام کنند.

از این رو بر اساس این متدولوژی و به منظور دستیابی به پاسخ سؤال اصلی تحقیق ، به جمع آوری داده های مرتبط، از طریق روش مطالعه کتابخانه ای و مراجعه به بیش از ۶۰ منبع علمی و تاریخی و غیره پرداخته شد.

در ادامه با الهام از مدل فرایند اجرای استراوس (داده - کد ها - مفاهیم - مولفه ها - تئوری) فرایند به این شرح انجام شد ، در ابتدا با استفاده از روش های مرسوم جمع آوری اطلاعات، مجموعه ای جامع از اطلاعات مرتبط با سؤال، گردآوری شد. سپس اطلاعات به دست آمده با توجه به مفهوم مورد نظر از بوم (ایرانی - اسلامی) به دسته های متعددی تقسیم بندی شدند که این عمل موجب ایجاد دیدی عمیق تر نسبت به موضوع مورد بررسی و در نتیجه منجر به شکل گیری ۴ مقوله شامل؛ مبانی علمی و مفاهیم، شیوه های رفتاری حاکمان ایرانی، بزرگان اسلام و انقلاب اسلامی ایران شد؛ اما جمع آوری اطلاعات در اینجا پایان نیافت، بلکه همان گونه که ابعاد مختلف سؤال در طول تحقیق روشن تر می شد، بنا بر ضرورت ، اطلاعات مورد نیاز گردآوری می شد تا زمانی که در حوزه های مورد نظر مطالب جدیدتری یافت نشد و این نقطه اشباع (saturation point) جمع آوری داده ها برای تحقیق بشمار آمد.

نگاهی بر مقولات و مولفه های تحقیق:

۱. مقوله مبانی علمی و مفاهیم:

مطابق آیه ۷۰ سوره اسراء، خداوند به انسان کرامت ذاتی بخشیده و بر بسیاری از مخلوقات خود برتری داده است و به گفته استاد مرتضی مطهری، از نظر قرآن، انسان موجودی است نیمه ملکوتی و نیمه مادی و ظرفیت علمی و عملی اش نامحدود است و از شرافت و کرامت ذاتی برخوردار است. از طرفی دیدگاه مادی که نماد آن مارکسیسم می باشد برای انسان فطرت و غریزه نمی شناسد و هرگونه ذات و سرشت درونی را برای آن نفی می کند و همه آنچه که با عنوان فطرت شناخته می شود را عطای جامعه می داند و برای انسان شأن یک ماده خام را قائل است که به کارخانه جامعه تحویل داده می شود و از خود هیچ اراده و اقتضائی ندارد.

همچنین در این مقوله مفاهیمی همچون سازمان (پدیده اجتماعی و هماهنگی برای رسیدن به هدف)، مدیریت (فراگرد بکارگیری بهره‌ورانه منابع انسانی و مادی سازمان برای رسیدن به هدف) و ارتباطات انسانی (مشارکت دو انسان در انتقال پیام در سایه اعتماد به هم) دانسته شد؛ و در اسلام نیز ماهیت ارتباط بر مبنای احترام متقابل و منطبق بر ارزش‌های فطری تعریف و تبیین شد.

۲. مقوله شیوه‌های رفتاری حاکمان ایران در روابط انسانی

در این مقوله دانستیم که فرهنگ ایرانی سرشار از صلح و محبت و نوع‌دوستی و احساس مسئولیت است به‌طوری‌که حتی بعضاً رفتارهای حاکمان و پادشاهان نیز متأثر از آن بوده است. همچون رفتار مناسب پادشاهان هخامنشی با اسرای کشورهای مغلوب، رعایت حقوق شهروندان، مشورت، مدارا و یاشعار پرهیز از دروغ. نیز در این مقوله اشاره شد به روح صلح‌خواهی و عدالت‌جویی ایرانیان که عامل مهمی در پذیرش پیام اسلام در سطح وسیع در ایران بود و پس از آن بود که حاکمانی مثل پادشاهان صفوی در ایجاد وحدت کلمه و هم‌افزایی ملی، مطلع بودن از وضع مردم گام برداشته و یا در دوره زندیان که شعار وکیل‌الرعیایی بجای پادشاهی نشست و سخت نگرفتن به مردم، مهربانی با آن‌ها، تواضع و احترام به علم و علما جدی شد.

۳. مقوله شیوه‌های رفتاری پیامبر اسلام (ص) و ائمه هدی (ع):

در این مقوله به مفاهیم و آموزه‌های اسلام پرداخته شد از جمله اخلاق نیکو با زیردست، مهرورزی با خلق خدا، راست‌گویی و صداقت، مشورت، تغافل و سهل‌گیری بر مردم، فرهنگ عقد اخوت میان مسلمانان، وفای به عهد و اعتماد بین مردم و حاکمان الهی، احترام به آحاد مردم سعه‌صدر، انتقادپذیری، همکاری و هم‌افزایی و تعاون، تواضع رابطه اقناعی و عدالت و قدرشناسی و تشویق زیردستان، برابری کرامت انسانی همه انسان‌ها، تغافل (بخشش خطاهای سهوی) و همدلی.

۴. مقوله شیوه‌های رفتاری حاکمان بعد از انقلاب اسلامی

در مقوله حاضر دانستیم، امام خمینی (ره) به عنوان یک مرجع تقلید با ملیت ایرانی، با تلفیق دو فرهنگ ایرانی و اسلامی، حکومتی مدرن و مبتنی بر آموزه‌های اسلام و رأی مردم را پایه‌گذاری کردند و ضمن پرهیز دادن جامعه از ملی‌گرایی (با مفهوم نژادگرایی)، آن‌ها را به سوی وحدت اسلامی و هم‌افزایی دو نیروی ملی و دینی در جهت

اهداف الهی و فطری سوق دادند. در منش حکومتی او میزان رأی مردم، انتقاد از مدیران ارزش و عنوان خدمتگزاری ارزشمندتر از رهبری است، مردم اصیل هستند و از حاکمان بهترند، رسیدگی به وضع مردم در رأس کارهاست، اعتماد کامل به مردم وجود دارد، دفاع از ایران واجب شرعی (کفایی)، خدمت به ایثارگران خدمت به نبی اکرم (ص) است، ساده‌زیستی ارزش مهم تلقی می‌شود و مدیریت و حکومت امانت است.

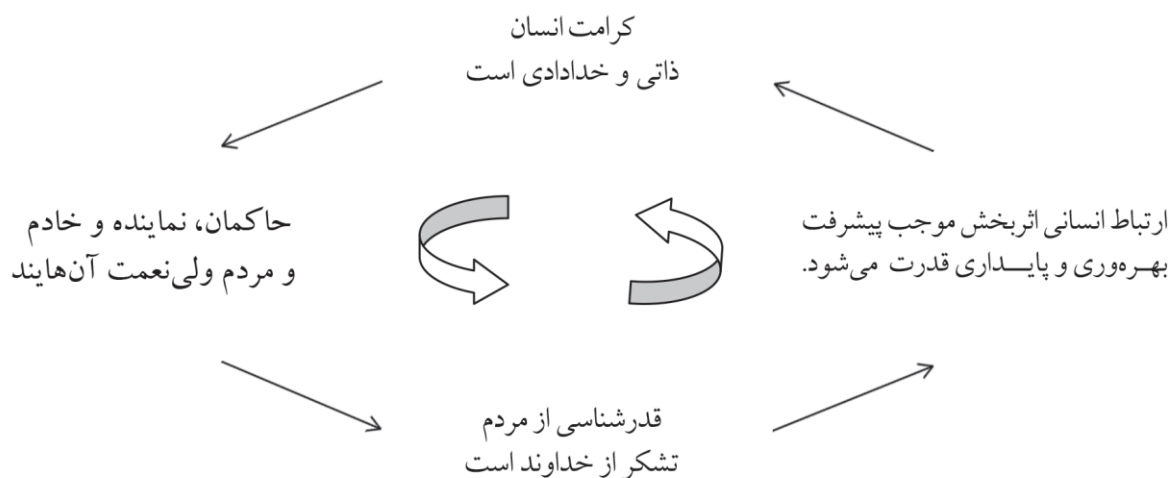
همچنین از دیدگاه تئوریسین انقلاب اسلامی علامه مرتضی مطهری، مهم‌ترین عوامل تداوم انقلاب اسلامی استمرار عدالت‌خواهی و احترام به آزادی‌های معقول است.

در سیره عملی مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای [امام شهید] هم ارتباط با سطوح پائین مردم یک هنجار و ارزش حاکمیتی محسوب می‌شود، پیوست عدالت اجتماعی لازمه قطعی برنامه‌های توسعه نظام است، ایران ظرف و اسلام مظلوف است و حفظ کشور و تبدیل آن به "ایران قوی" واجب است، ایثارگران به عنوان از خودگذشتگان دینی و ملی تکریم می‌شوند، رفتار قبل و بعد از مسئولیت تفاوت نمی‌کند، حقوق مخالفان در حکومت اسلامی رعایت می‌شود، انتقادپذیری ارزش است، مشورت از اصول تصمیم‌گیری است، اخوت اسلامی و یکپارچگی ملی و اسلامی باعث پیشرفت است.

همچنان که در الگوهای رفتاری رئیس‌جمهور، رئیس قوه قضائیه و نمایندگان شهید مجلس شورای اسلامی نیز نمادهای ارتباط انسانی مثل در میان مردم بودن، گوش دادن به صحبت مردم، مدیریت برادرانه، انتقادپذیری، صحبت کردن بدون ترس مردم با آنها، تواضع، احترام وافر به کارکنان، کار جمعی و تیمی کردن، حلیم بودن، اجرای قانون برای همه و رفتار صادقانه به‌طور برجسته دیده می‌شود.

مدل مفهومی پژوهش:

بر اساس این مدل مفهومی، در فرهنگ اسلامی، ایرانی کرامت انسان موضوعی فطری و واقعی است و حاکمان باید به آن احترام بگذارند و خود را، نه حاکم بر مردم که نماینده و خادم آنها بدانند و مردم را ولی نعمت و صاحب اختیار خود به حساب آورند. این رویکرد باعث می‌شود تا حاکمان دائماً از اینکه مردم به آنها اعتماد کرده و امور خود را به آنها واگذار کرده‌اند شاکر باشند، بنابراین پایه‌های حکومتی آنها مستحکم شده و با استفاده از این ظرفیت اجتماعی، کشور یا سازمان را خواهند ساخت.

الگوی روابط انسانی اسلامی - ایرانی (عمق تماس)

بر اساس یافته‌های این پژوهش، هفت عنصر زیر، فصل مشترک فرهنگ بومی کشورمان در دوره‌های مختلف، بخصوص دوره اسلامی در حوزه روابط انسانی محسوب می‌شود که با نام مخفف (عمق تماس) معرفی می‌شود.

۱- عدالت Justice: قدرت، امانت نزد حاکمان است و باید صرف برقراری عدالت و ایجاد فرصت‌های برابر برای رشد همه مردم شود.

۲- مشورت Consultation: همه چیز را همه کس دانند و استفاده از دانش دیگران شرط عقل است.

۳- قدرشناسی Appreciation: در آموزه‌های دینی و قرآنی، کسی که کار نیکو می‌کند با کسی که کار نیکو نمی‌کند برابر نیست و تشویق و قدردانی از کار نیکو، لازمه ایجاد انگیزش در نیروی انسانی است. به طوری که طبق حدیث شریف نبوی (ص) لا یشکر الله من لا یشکر الناس. (من لا یحضره الفقیه، ج 4، ص 380)

۴- تواضع Humility: کرامت همه انسان‌ها برابر است و باید رفتار مدیران با زیردستان متواضعانه و در عین حال همراه با قاطعیت باشد.

۵- مردمی بودن populist: کاهش فاصله قدرت و وجود ارتباط مؤثر و رابطه اقناعی با مردم، از ویژگی های مدیر و رهبر است، این روش باعث پایداری قدرت، بهره وری نیروی انسانی و پیشرفت می شود (نظام حکومتی در اسلام بر همین پایه استوار است)

۶- اخوت اسلامی Islamic Brotherhood: آموزه هایی همچون "انما المؤمنون اخوه"، "تعاونوا علی البر و التقوی" و "سنت عقد اخوت"، راهنمای اسلامی ایجاد بهترین و صمیمانه ترین رابطه انسانی (یعنی رابطه برادری) در میان مردم است که با ترویج صداقت، اعتماد، همدلی و هم افزائی و نهایتاً باعث ایجاد بهره وری و پیشرفت در جامعه میگردد.

۷- سعه صدر Tolerance: مردم داری، مهرورزی، مدارا با مغلوبین و اصل تغافل در مقابل اشتباهات سهوی افراد، از رموز موفقیت در حکومت داری است.

نتیجه:

همان طوری که ملاحظه می شود هماهنگی وصف ناپذیر بین عناصر اصلی فرهنگ ایرانی با آموزه های اسلامی، باعث تولد پدیده مترقی و پایه داری، به نام "فرهنگ اسلامی ایرانی" گردیده است که باید آن را مدیون تلاش های خستگی ناپذیر نخبگان ملی و دینی این سرزمین، بخصوص سرآمدان معاصر آنان، حضرت امام خمینی (ره) و امام شهید آیت الله العظمی سید علی خامنه ای دانست. با دقت نظر در داده ها و تجزیه و تحلیل و اکتشاف ارتباط بین آن ها که حاصل تلاش علمی انجام شده، می باشد مجموعه ای به هم مرتبط و منسجم بدست آمده است که می توان آن را به عنوان "یک الگوی روابط انسانی اسلامی و ایرانی" که برگرفته از آموزه ها و سیره عملی رهبران و بزرگان ایران اسلامی است به علاقمندان معرفی کرد.

برخی منابع:

- اصغری، جمشید، (۱۳۸۶). مبانی سازمان و مدیریت، چاپ اول، تهران، صفار-اشراقی.

- بی طرفان، محمد، (۱۳۸۹)، فراز و فرود صفویان، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۴۹.

- پیرنیا، حسن، (۱۳۹۲)، تاریخ کامل ایران، تهران، اروند.

- تنکابنی، مرتضی، (۱۳۸۶)، نهج الفصاحه، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- تنهاتن ناصری، ایرج، (۱۳۸۲)، مسأله‌ی حاکمیت و مشروعیت آن در عهد کریم‌خان زند، نامه‌ی انسان‌شناسی، شماره ۳.
- جاوید، محمد جواد؛ جمالی، فریما، (۱۳۸۸)، تعامل عدالت و دولت در ایران باستان با تأکید بر تحقیقات تاریخی در حقوق هخامنشیان، فصلنامه حقوق، شماره ۴.
- حق پناه، رضا، (۱۳۸۳)، انتقاد و انتقادپذیری، پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، شماره ۴۹ و ۵۰.
- حقیقی، محمد علی و دیگران، (۱۳۸۴)، مدیریت رفتار سازمانی، تهران، ترمه.
- حیدری نهند، علی، (۱۳۸۵)، امانت‌داری در فرهنگ اسلامی، مبلغان، شماره ۷۹.
- دانایی فرد، حسن؛ امامی، سید مجتبی، استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده بنیاد، اندیشه مدیریت، ۱۳۸۶، ش ۲.
- دانش، اسماعیل، (۱۳۸۴)، تعامل امام علی علیه‌السلام با خلفا در جهت وحدت اسلامی، اندیشه تقریب، شماره ۴.
- دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی درسی، (۱۳۶۹)، آشنایی با مکاتب و اصطلاحات (عقیدتی و سیاسی)، تهران، شرکت چاپ و نشر ایران.
- درّی، نجمه، (۱۳۸۶)، تأثیرپذیری اعراب از ایرانیان در آداب حکومت‌داری، مجله مطالعات ایرانی، ۱۱.
- دهقانی، مهدی، (۱۳۹۰)، تشکیلات حکومتی و سقوط زندیه، خردنامه، شماره ۷.
- رجائی، غلامعلی، (۱۳۷۷)، سیره شهید رجائی، جلد ۱، چاپ اول، تهران، شاهد.
- رجائی، غلامعلی، (۱۳۸۵)، سیره شهید بهشتی، تهران، چاپ ۸۲، شاهد.
- رحیمیان، محمد حسن، (۱۳۸۸)، در سایه‌ی آفتاب، تهران، چاپ دهم، شاهد.
- رضایی منش، بهروز، (۱۳۸۹)، سازمان اداری ایران در عصر صفویان، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۵۳.
- ری شهری، محمد، (۱۳۸۷)، میزان الحکمه، جلد ۶، الحدیث.
- سبحانی تبریزی، جعفر، (۱۳۷۷)، نظام اخلاقی اسلام: تفسیر سوره مبارکه حجرات، چاپ هشتم، قم، بوستان کتاب (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
- شعار، جعفر؛ روان پور، نرگس، (۱۳۸۰)، گزیده قابوس‌نامه و سیاست‌نامه، پیام نور.

- شیرازی، علی، (۱۳۹۰)، پرتوی از خورشید، چاپ بیست و سوم، قم، بوستان کتاب.
- صحیفه‌ی نور، (۱۳۶۴)، جلد ۱۷، شرکت سهامی چاپخانه وزارت ارشاد اسلامی.
- صفائی حائری، عباس، (۱۳۷۶)، تاریخ امام امیرالمؤمنین، جلد ۲، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران.
- عباس نژاد، محسن، همکاران، (۱۳۸۴)، قرآن، روانشناسی و علوم تربیتی، جلد ۱، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه.
- فقیه، محمد علی، (۱۳۸۳)، اثربخشی در ارتباطات و روابط عمومی (مروری بر مفاهیم و شیوه‌ها)، تهران، چاپ اول، شاهد.
- فقیه، محمد علی، (۱۳۸۸)، مبانی ارتباطات انسانی، چاپ اول، تهران، چاپ اول، لقاء نور.
- گفت و شنود با حضرت آیت الله خامنه‌ای در جمع اصحاب رسانه‌ها، (۱۳۸۵)، کارنامه علمی و عملی شهید بهشتی در گفت و شنود با رهبر معظم انقلاب، شاهد یاران، شماره ۸.
- کشوری، احمد رضا، (۱۳۷۱)، نگرشی بر مدیریت اسلامی (۸)، درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۱۲.
- گزیده‌ای از دیدگاه‌های برخی نخبگان درباره‌ی شخصیت و رهبری آیت الله خامنه‌ای برگرفته از ویژه‌نامه جام جم به مناسبت بیستمین سال رهبری آیت الله خامنه‌ای، (۱۳۸۸)، گر کسی از من نشانی از تو جوید!، ویژه‌نامه سی امین سالگرد انقلاب اسلامی، سوره اندیشه.
- اصول کافی، جلد ۳. ترجمه سید جواد مصطفوی، تهران، انتشارات علمیه اسلامی.
- محسنیان راد، مهدی، (۱۳۹۰)، ایران در چهار کهکشان ارتباطی، جلد ۱، تهران، سروش.
- مختاری، رضا، (۱۳۷۱)، سیمای فرزندگان، جلد ۱، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۹۰)، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (۴): انسان در قرآن، تهران، صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۷)، اخلاق در قرآن، جلد ۳، چاپ چهارم، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه‌السلام.
- وطن دوست، رضا، (۱۳۸۳)، امانت‌داری در آموزه‌های اسلامی، مجله‌ی تخصصی الهیات و حقوق، شماره ۱۴.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، از روزنه‌ی تاریخ، آدرس اینترنتی:
<http://www.leader.ir/langs/fa/index.php?p=bio>

محمدعلی فقیه

نویسنده و مدرس دانشگاه